

ARANY JÁNOS ÉS A SZENT ISTVÁN-REND

KICZENKO JUDIT

... valakik élünk ebben a világi számki-vetésben, sok kereszték- és számtalan ínségek-alá vettetünk, mikor egészségünket betegségek, gazdagságunkat ragadozások, böcsületünket kissebbítések, szívünket keserüségek, életünket törődések, kívánságinkat háborgások szűnetlen ostromollyák...

PÁZMÁNY PÉTER¹

A Szent István-rend, amelyet Mária Terézia alapított 1764-ben, egyben a legmagasabb magyar kitüntetés volt megszüntéig, 1918-ig. A rend ünnepe augusztus 20-a, a rend nagymestere – és egyben a kitüntetés adományozója – az uralkodó, a mindenkori magyar király. A rendtagok száma száz fő lehetett, a rendtagság nemességhez volt kötve (különösen szigorúan szabályozták ezt a nagykereszt esetében). Szemlélve a kitüntetettek névsorát észrevehető, hogy a XIX. század közepétől a kiskeresztet alkalmanként polgári származásúak is elnyerték (a századvégtől egyre többen). A kitüntetésnek három fokozata volt: a nagykereszt, ehhez járt (1830-tól) egy gyémántdíszítményes csillag. A másik kettő a középkereszt, illetve a kiskereszt, másik nevén lovagkereszt. Az utóbbi egyikét szánták 1867-ben Arany János nem nemesi származásának minősülő polgárnak. A kitüntetés mindhárom fokozata egyforma külalakú, csak méretben különböznek. Három részből állt: 1860 után zöld-bíbor színű háromszögletű szalaghoz kapcsolódott az arany szentkorona, s erről függött alá a zöld zománcos egyenlőszárú kereszt, amelynek metszéspontjába illeszkedett az apostoli kettős kereszt magyar címer. A kitüntetéskor a díjazott elismervényt írt alá az átvételről, és arról, hogy a díj halála után örökösei révén visszaszolgáltató az adományozónak. A kiskereszt kitüntetettje (Arany idejében is) bárói címért folyamodhatott.

A Szent István-rendre és Aranyra való reflexióira az adatok – bár különböző forrásokban, azaz eléggé fragmentáltan és szűkszavúan – megtalálhatók.

¹ PÁZMÁNY Péter, *A világi nyomorúságok békeséges szenvedéséről* = Uő., *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról, predikációk, mellyeket élő nyelvénél tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., 1905 (PPÖM VII), 55.*

Mégis még bő 140 évvel az esemény után számtalan pontatlan adat, tévedés, és ebből következően alaptalan értékelés, interpretáció olvasható, hallható, komoly szaktudósoktól is.² Holott az Arany-monográfusok egy része, bár lakonikusan, elvégezte a munkát.³ De az alapvető, a lényegi: a hiteles forrásokat, a vonatkozó Arany-leveleket közzétette már Arany halála után néhány évvel, 1889-ben fia, Arany László.⁴ Azóta a tájékozódás csak filológiai alaposág kérdése.

Arany János számára az 1867-es esztendő élete egyik legnehezebb periódusának része. 1865 decemberében leánya halálával állandóslal a már két-három éve kezdődött, hosszú évekig, tizenkét évig, az *Ősziké*ig tartó krízis, a költői csendbe, az elhallgatás alakzatába burkolva. A töredékben maradt *Juliska emlékezetében* az 1849-es közéleti traumájához hasonlítja ezt a magánéleti tragédiáját, melynek „fájdalmi”, sógora szerint, nem enyhültek.⁵ Erről levelei olyan, többször ismétlődő fordulatai tanúskodnak, mint például a Tompához (1868 februárjában, azaz bő két évvel *Juliska* halála után) írottak: „[...] eléggé kifejeztem előtted is, azt a mi gyötör, a mi életemet olyllyá tette, mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém. Igazán, a halál *komoly* gondolatja *azon* naptól fogva⁶ lett mindennapi társam [...]. *Egy részem már ott van.*”⁷ De belekomponálja az élményt *Toldi szerelme* kezdő strófájába is: „Azokkal időzőm, akik másszor voltak / Mit az élet megvon: megadják a holtak.” Riedl finom megfigyelése szerint ez az életrajzi tény művészi fordulattá lényegül: az „1865-iki fordulat óta Arany minden komoly összeütközést tragikusan old meg. A *Dalítás Időkből* Toldi boldogtalan szerelmének története válik [...]. A képzelet ragyogó szövetén mindinkább átcsap a hangulat sötét fala.”⁸ A következő, 1866-os, háborút hozó esztendő sem kímélte Aranyékát, fia besorozta-

² Egy széles körben megismerhető példát említek csak, részletet a Wikipédia címszavából: „A rend jelvényének adományozása, a rendbe való felvétel egyes esetekben kínos problémát okozott, ha a jelölt személy politikai nézetei ellentétesek voltak az adományozó személy által képviselt politikai renddel. Így pl. 1856-ban [sic!] Arany János visszautasította a Szent István rend neki szánt kiskeresztjét, sőt I. Ferenc József császár és király látogatása alkalmából megírta a *Walesi bárdok* c. [sic!] balladáját, nyíltan utalva a király szerepére a 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő megtorlásokban.” = Magyar Királyi Szent István rend, Wikipédia (Utolsó frissítés: 2012. május 30. Általam másolva: 2012. 09. 26.) A szöveg, téves datálással, egybevonja az 1857-es császári látogatást, *A walesi bárdok* keletkezési körülményeit és a kiegyezéskor kapott rendjel történetét.

³ ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Bp., Ráth, 1883, 174. [Továbbiakban: ERCSEY 1883]; SZINYEI Ferenc, *Arany János*, Bp., Franklin, 1909, 135–136; VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza, 1862–1882*, Bp., MTA, 1938, 194–196. [Továbbiakban: VOINOVICH 1938]; KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”, *Arany János 1857–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 442–447. [Továbbiakban: KERESZTURY 1987]

⁴ *Arany János levelezése író-barátaival*, bev. ARANY László, Bp., Ráth, 1889, II. 278–279, 293–294, 434–440. [Továbbiakban: ARANY 1889]

⁵ „Midőn én őt, leánya halála után [...] vigasztalni igyekeztem [...] úgy nyilatkozott, miszerint ő úgy ismeri önmagát, hogy az ő fájdalmi, az idők múltával, nem enyhülni, de növekedni szoktak. És e nyilatkozat [...] egészében igaz is lőn [...]”. ERCSEY 1883, 164.

⁶ Széll Kálmánné Arany *Juliska* 1865. december 28-án halt meg.

⁷ Arany levele Tompához, 1868. február 27. ARANY 1889, 293.

⁸ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Horánszky Viktor kiadása, 1887, 12.

tásától, és háborúba vezénylésétől kellett rettegniük,⁹ majd a kolerajárvány idején egyetlen megmaradt gyermekük életéért való aggodás nyomorította őket.¹⁰

Arany ekkoriban (1865 januárjától) az Akadémia titkára, majd főtitkára. Források szerint az Akadémia volt a fő színtere Deákék kiegyezést megelőző – nem hivatalos – megbeszéléseinek, tárgyalásainak, vitáinak, Arany általában jelen van ezeken az összejöveteleken.¹¹ E körnek Arany bizalmát, becslését és barátságát élvezte. Ha nem is vesz részt aktívan, de az események fősodrának közeli szemlélője. Arany talán legjellemzőbb tulajdonsága a hűség, amely „kétarcú”: erény, de olyan, amely egyúttal erősen köt a múlthoz.¹² Meghasonlítan követi hát a kiegyezés felé vezető utat. Egyrészt racionálisan érti fiatalkori, '40-es évekbeli társainak jelenlegi, a realitáshoz igazított törekvését a kiegyezésre, a valós lehetőségek lehető legjobbnak vélt kiaknázására. Másrészt erkölcsileg és érzelmileg hű elveihez, a saját, '40-es évekbeli önmagához. 1861-ben Teleki László koncepciójával, a határozati pártiakkal értett egyet, azaz nem a feliratiakkal, a későbbi Deák párt tagjaival.¹³ Így érthető, ha szkeptikusan szemléli a fejleményeket. Noha általában elhárítja sógora politikai aktualitásokra vonatkozó kérdéseit, sokatmondó, hogy a politikai közérzetről ezt írja neki 1866 nyarán: „Politikai s egyéb hírekből mi sem tudunk többet, mint vidéken tudhattok a lapokból [...] Jót senki sem remél: azok az illető urak se nem tanultak, se nem felejtnek. Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen, s az örökké tartó ideiglenségre [...]”¹⁴

Rónay Jácint, Eötvös bizalmi embere jegyez föl ekkoriban egy fontos adatot vizsgálataira vonatkozóan. Eötvös így jellemzi 1867 elején neki, az emigrációból éppen hazatértnek Arany Jánost: „Őn szorosabb hivatalos összeköttetésben leend az akad. titkarral,¹⁵ ő nem udvarias, nem barátságos egyéniség, de ezt ne vegye szigoruan; Arany János jobb, mint a minőnek mutatkozik, s talpig becsületes ember. Nem társaságba való férfiú, ezt ő jól tudja, ezért kerüli a társaságot [...]”¹⁶ Különös a nagybecsülés és elnéző lenézés ilyen keveréke. Még akkor is, ha vélelmezzük, Eötvös úgy értette: a mély gyászába roskadt Arany nem alkalmas ekkortájt a társasági életre.¹⁷

⁹ „Nagy időknél meggyünk elébe: valóságos özönvíz-korszak. Mi lesz a vége? Mi, különösen, reánk magyarakra? [...] Itt oly feszültségben vannak az emberek [...] mihelyt egy telegramm jő, nyomják és viszi a hordár szét az utcán, árulja [...] Laczi miatt valóban sokat aggódtam, hogy daczára kétszeri felmentésének, most ágyú elé jut.” Arany levele sógorának, 1866. július 5. ERCSEY 1883, 167–169.

¹⁰ „Jöjön bármi az úr kezében vagyunk mindenütt. Legalább mi hárman maradjunk együtt.” E sorokkal indokolja, miért nem mennek azon a háborús nyáron Nagyszalontára, „haza” és unokanézőbe, Lacit egyedül Pesten hagyva. Arany levele sógorának, 1866. augusztus 20. ERCSEY 1883, 169.

¹¹ KERESZTURY 1987, 422, 441–442.

¹² A már idézett Riedl értelmezés is utal erre: „Arany ezentúl [1865 után] a múlté.” RIEDL, *i. m.*, 13.

¹³ KERESZTURY 1987, 441.

¹⁴ Levele sógorának, 1866. augusztus 20. ERCSEY 1883, 169.

¹⁵ Rónay Jácintot akadémiai jegyzőnek választották meg ekkor.

¹⁶ Rónay Jácint, *Napló-törvények. Hetven év reményei és csalódásai, I–VIII*, Pozsony, Nyomatott kéziratul tíz példányban, Stampfel, Eder és társai, é. n. [1885–1888] IV, 186.

¹⁷ Eötvös valóban és régről becsülte Aranyt. Erdélyi János jegyezte föl, hogy amikor Arany 1847-ben a Kisfaludy Társaságnál nyert „Eötvös nagy lelkesedéssel mondá, hogy *Toldi*-ért mindent odaadna, mit eddig írt és írni fog”. ERDÉLYI JÁNOS, *Arany János kisebb költeményei = Erdélyi János válogatott művei*, vál., szöveggond., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986, 484. A szöveg először a Pesti Naplóban 1856-ban jelent meg. Eötvös három regényét már megírta, amikor a *Toldi* megnyerte a pályadíjat.

1867 elején, a kiegyezés alkalmából, Arany akadémiai-barátai, ez évtől az akadémia elnöke báró Eötvös József, és alelnöke báró Lónyay Menyhért miniszterek lettek Andrásy Gyula kormányában. Június 8-án fényes külsőségek között megtörtént a koronázás. Akárcsak a *Koronázási misét* komponáló Liszt Ferenc, úgy Arany is névtelen szemlélője az eseménynek, hiszen tudjuk Eötvöstől: „nem társaságba való ember”. De Liszt Ferenc sem?!¹⁸

Ami ennél sokkal különösebb az a háttérben már hetek, esetleg hónapok óta formálódik: Arany kitüntetés a koronázás alkalmából a Szent István-rend kiskeresztjével. Napi munkakapcsolatban állt (februártól) miniszterre lett barátaival, egyben akadémiai főnökeivel, akik nem avatták be a készülődő akcióba. Visszatérek az előbb megkezdett idézethez Eötvöstől: „Nem társaságba való férfiú, ezt ő jól tudja, [...] de odatűztük boglárul a kalpagra, most már ott kell ragyognia. –”¹⁹ Arany erről mit sem tud, naivan azt hiheti, hogy szépirodalmi és tudományos munkásságáért került be az Akadémiára titkárnak, melynek jó ideje tagja volt már, hogy a főtitkárságot hihetetlen mennyiségű, oly szintű „rabszolgamunkáért” kapta, hogy fölöttese is önként segéderőt kerestek mellé. Úgy tűnik azonban, hogy a kiegyezés és elitje legitimációjához kellett Arany, és az aranyi életmű esztétikai, etikai súlya és hitele. Mindenki, aki részt vett a kitüntetés adományozásának procedúrájában, tudta, hogy Arany Petőfi elkötelezett és szívbéli barátja volt, és legfőbb híve a jelenben is,²⁰ hogy nemzetőr volt, hogy üldözötteket bújtatott,²¹ s egy darabig maga is bujdosott a szabadságharc bukása után.²² Mindenki ismerte 1850-es évekbeli líráját, a *Letérszem a lantot* vagy az *Ősszelt*, a (Petőfinek szentelt) *Emlényeket*, az *V. Lászlót*, a *Szondi két apródját*, vagy az 1863-ban publikált *A walesi bárdokat*. A nem-vátesz költő ideálú Nemes Nagy Ágnes és Németh G. Béla szerint is Arany művei magas esztétikai transzformációval, de egyértelműen közvetítették a zsarnokság/diktatúra elítélését, a bensőleg szabad ember meg-nem-alkuvását, a hősök mártíriumának tiszteletét.²³ Egyes vesszorai a '60-as évekre már szállóigékké váltak. És mindenki tudhatta, hogy Aranyt kiteszik a kiegyezés ellenzői, valamint a kossuthi emigráció és itthoni hívei támadásainak.

¹⁸ Liszttel kapcsolatos részletes beszámoló: ÁBRÁNYI Kornél, *Életemből és emlékeimből*, Bp., Franklin, 1897, 112–119. „Liszt maga, mint szerző, – bár a fővárosban időzött, – sem a próbákra, sem a koronázási misére hivatalos meghívást nem kapott. [...] Hanem az igaz, hogy aztán a »vox populi« oly elégtételt adott neki [...] Mindenki várta a gellérthegyi ágyúk dörgését, mely jelendő volt a királyi menet elindulását. De ezt egyszerre egy elementáris erővel kitört éljen-dörgés előzte meg az egész hosszú vonalon. [...] Mindenki azt hitte, hogy [...] a közeledő díszmenetet illetik, pedig csak a nagy művész ünnepélyes alakja volt látható, ki a nép hosszú oszlott sorfalai között haladt meghatottan egymaga [...] s folyton hajlongva a tömegnek e nem várt önkéntelenül megnyilatkozó ovációjára, mely láthatólag éppúgy megindította, mint feszélyezte.” 118–119.

¹⁹ RÓNAY Jácint, *i. m.*, IV, 186.

²⁰ „Amit adál, abból semmi sincs elveszve: / Firól-fira szállsz te, mint egy közös eszme.” – írta róla még 1879-ben is. ARANY János, *Harminc év múlva*.

²¹ Lásd például DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, Bp. Szépirodalmi, 1983, 293; ERCSEY 1883, 49.

²² ERCSEY 1883, 50.

²³ „[...] a költő világosan szembeszáll az adott körülményekkel, és éppen a *költő* száll szembe velük: a bárd, a dalnok figuráján át tiltakozva a nemzetvesztő és művészetnyomorító zsarnokság ellen.” Az *V. Lászlóban* „nehéz volna nem észrevenni a politikai áthallásokat; [...] Az »esküszegő király« alakja

Miközben – már említettem – maga Arany, noha reálistan, mégis ambivalensen viszonyult a kiegyezései procedúrához. Azt is tudták, hogy Arany „talpig becsületes ember”. Feltehetően ezért nem tájékoztatták időben a kitüntetéséről, kiszámítható volt ugyanis Arany elutasító reakciója.

Arany leírásából ismert a tény, hogy két nappal a hivatalos hír előtt, június 10-én, amikor nagybeteg fiához orvost hívni ment, az orvostól hallott célzást a kitüntetésre, melyet komolytalannak tartott.²⁴ Amikor az orvosnál mértékadóbb forrásból, az akadémián dolgozó és lakó Tóth Lőrinctől is hallja másnap a hírt, azonnal Eötvöshöz fordul levéllel.

Mielőtt a levél és a felgyorsuló események ismertetésére térek, jelzem, hogy Arany, miközben mindez zajlott, párhuzamosan, költő lévén, rövid – csak a maga számára szánt, senkinek meg nem mutatott – alkalmi versekben is reagált az éppen adódó aktualitásra. Ez a rögtönzött szövegegyüttes különböző esztétikai értékű és műfajú – rigmus, gnóma, epigramma – darabból áll. Szinte naptárszerűen követhetjük benne a profán, de átélőjének akkor konkrét kálváriáját. Később római számokkal jelölte az apró ciklust, és a CSILLAG-HULLÁSKOR címet adta neki. Itt nyer jelentőséget a kitüntetés külalakja. Arany eljátszik a csillag és a kereszt jelentéséből kibontható metaforikával. Jellemzően, címként a hullást emeli ki, összes társítható negatív konnotációjával. A kereszt mint (profán) szenvedéstörténeti attribútum egy Eötvöshöz írt utalásban („keserű pohár”) és a sorozat X. darabjában (önironikusan) tűnik föl: „En is, amit sorsom rám mért, / Elszenvedem – a hazámért!” A rögtönzések zöme – Arany már ismertett lelkiállapotának megfelelően – az arany humor-elméletnek felel meg. Esztétikai munkájában, a *Széptani jegyzetek*ben így definiál: „A humor [...] csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcába rejtett sírás.” Majd összeveti a komikummal és a satírával. „A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velük. A satirikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszökre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.”²⁵ A kis ciklus első darabja a szállongó hírekre reflektál: „Azt beszélék rendjelt kaptam – / Nem vettem, mért arattam?”²⁶

Idézek az Eötvösnek 1867. június 11-én írott levélből: „Igen tisztelt Barátom! Nem tudom, mi benne az igaz, de pár nap óta erősen beszélék, hogy számomra

például; elvégre a szabadságharc egyik legsúlyosabb sérelme volt [...] a kodifikált alkotmányjogi reformok villámgyors visszavonása Ferenc József és kormánya által. Aztán itt van az ártatlanul kivégzettek motívuma [...]” NEMES NAGY ÁGNES, *Arany János: V. László = Uó., Szőke bikéjfák*, Bp., Móra, 1988, 71–72. Arany balladái „a nemzeti ethosz élesztésének nagyszerű eszközei lettek [...]” NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 90.

²⁴ A hírt először Kajdácsy orvostól hallotta, június 10-én, midőn érte ment, hogy nagybeteg fiához hívja; ügyet sem vetett rá.” VOINOVICH 1938, 194.

²⁵ ARANY JÁNOS, *Széptani jegyzetek* = AJÖM X, szerk. KERESZTURY DEZSŐ, Bp., Akadémiai, 1962, 543. (Továbbiakban: ARANY 1962)

²⁶ *A csillag-hulláskor* darabjai = AJÖM VI, s. a. r. VOINOVICH GÉZA, Bp., Akadémiai, 1952, 139–141. Továbbiakban: AJÖM VI

fejedelmi kitüntetés készül. Valami rendjelt emlegetnek. Ha még lehetséges, múltjék el tőlem e pohár! [...] azt sem tudom, mi következménye lenne, ha én e fejedelmi legfelső kegyet magamról elhárítanám: de úgy érzem, hogy helyzetemben e következményt kellene választanom inkább. [...] Ha tehát valami kérésem lehet »á mes amis devenus ministres«:²⁷ szíveskedjenek oda hatni, hogy e szándék vonassék vissza, mielőtt a nyilvánosság által helyzetem kényesebbé válnék. »La fleur des champs«²⁸ – egyéb nem is illenék az én gomblyukomba, ha keserű gyászom ez egyszerű örömtől is meg nem fosztott volna. Bocsáss meg! Igaz tisztelő barátod Arany János.«²⁹ A hivatkozott Béranger versek vitriolos kitételei, és azok Eötvöstől elvárható ismerete, illetve Arany szövegeivel való összevetése még inkább elmélyítik Arany eltökélt – látszólag udvarias megfogalmazású, bár szenvedélyes és nyíltan ironikus (szatirikus) utalásokat tartalmazó – elutasítását. A Béranger-hivatkozások ismerete, értelmezése, kibontása Arany magatartásának megértéséhez ez esetben hangsúlyos jelentőséggel bír. Kiválóan proporcionált retorikai beépítésük új, a betű szerint leírtaknál mélyebb és súlyosabb egzisztenciális dimenzióval gazdagítja a levél argumentációját.

Eötvös válaszát csaknem teljességében idézem: „Tisztelt barátom! Az, mit tőlem kívánsz, nem áll hatalmamban, s ha állana, nem tenném. [...] Hidd el, kedves barátom, nincs senki az országban, a ki nem találná természetesnek, ha a magyar király, a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. A régiek borostyánt adtak, a praktikusabb Anglia pénzt, de az első nem díszlik éghajlatunk alatt, a második nem illenék hozzád; de midőn a király ugyanazon jogával él, melyet a hazában százezerek gyakorolnak, s azon meggyőződését fejezi ki, hogy Arany Jánost tartja a nemzet most élő legnagyobb költőjének; s ha ezt azon módon teszi, mely helyzetében legtermészetesebb, azaz rendjel által: neked jogodban áll e rendjelt nem hordani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de azt visszaútasítani, ahhoz bizony, barátom, nincs jogod. Nemcsak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértene meg. [...]

²⁷ A francia utalás BÉRANGER verscíme: *A MES AMIS Devenus ministres*. A költemény kezdősorai: „Non, mes amis, non je ne veux rien être, / Semez ailleurs places, titres et croix! / Non, pour les cours Dieu ne m'a pas fait naître: / Oiseau craintif, je fuis la glu des rois” = *Chansons de Béranger*, Paris, Garnier frères, Libraires-éditeurs, 1899, 500. NAGY Judit nyersfordításában (köszönet érte): *BARÁTALMNAK Akikből miniszter lett*: „Nem, barátaim, semmi nem akarok lenni, / Szórfjátok másnak a helyeket, címeiket és rendjeleket! / Nem, Isten nem az udvarnak teremtett engem: / Kerülöm a királyokhoz tapadást, én, félnék madár!” Béranger ezt a versét 1830 novemberében írta. A júliusi forradalom hatására elűzték a Bourbonokat és Lajos Fülöp lett a király. Novemberben új (második) kormány alakult. A címben megjelölt miniszterbarátok: Jacques Lafitte és Jacques-Charles Dupont de l'Eure.

²⁸ BÉRANGER, *Mon habit* (Kabátom) című verséből való a hivatkozás: „La fleur des champs brille á ta boutonnière”. Szász Károly fordításában idézem a hivatkozott strófát az öreg-kopott kabátot megidéző műből: „Vettelek-e én körül illatokkal, / Mikkél magukat kendőzik sokan? / Mikor tettelek ki megve-tésnek, / A nagy urak előszobáiban. / Neked, – a míg a szalagok színéért / Küzdött az ország sok véres csatát, – / Egy mezei virág volt gomblyukadban ... / – Ne váljunk el mi, jó öreg barát!” *Béranger dalai*, (bilingvis kiadás), Magyaritják Szász Károly, ILLÉSY György és mások, Debrecen, 1860, 110–113. A költemény BODROGH Pál újabb fordításában megtalálható a *Béranger válogatott versei* című kötetben, szerk., vál. KARDOS László és RÁBA György, Bp., Európa, 1957, 59–60.

²⁹ ARANY 1889, 434–435.

Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot, ki nálamnál sokkal okosabb lehet, de bizonyosan nem tisztel s nem szeret inkább, mint hív barátod Báró Eötvös József³⁰

Arany e levél kézhezvétele után értesült az újságból a belügyminiszter „Budán folyó év és hó 11-én 2366. elnöki szám alatt kibocsátott” rendeletéből a kitüntetéséről. Erre azonnal írt báró Wenckheim Béla belügyminiszternek. Hosszú, körültekinthető levelében reflektál Eötvös érveire is, írván, érti azokat. „Azonban, Kegyelmes Uram! azt nem tekintve is, hogy midőn az irodalom és tudomány ily legmagasb kegy általi kitüntetéséről van szó,³¹ én mint azok képviselője semmi jogon nem szerepelhetek: eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy *kivesz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti. Én, a nép fia*,³² s igénytelen dalnoka, ki, a győzelem bizonyosságával, már két ízben (1861, és 1865-ben) utasíték vissza országos képviselői mandatumot a nép kezéből:³³ valóban *benső önállásom sérelmének látszata nélkül, felülről sem fogadhatom el e kitüntetést*.”³⁴ Arany László a levél jegyzetében tájékoztat egy fontos fordulatról. „E levél után b. Wenckheim, b. Eötvös kíséretében személyesen kereste föl Aranyt. B. Eötvös már előbb is járt nála ez ügyben.”³⁵ Arany megfogalmazásában: „Járnak hozzám méltóságok, / Kötik rám a méltóságot: / »Megbocsásson méltóságok, / Nem érzek rá méltóságot.«”³⁶

Wenckheim „post festa”, június 23-án válaszol írásban, megerősítve Eötvös érveit, hogy az „elismeréstől, jöjjön bár felülről vagy alülről, senki magát el nem vonhatja; nem vonhatja el magát különösen Tekintetes titkár úr akkor, midőn ezzel egyúttal a Magyar Tudományos Akadémiának megtiszteltetése is kapcsolatban áll. Így állván a dolog [...] nem haboztam a kérdéses rendjelt ide mellékelte hivatalos iratommal Tekintetes titkár úrnak [...] megküldeni.” Arany a levélre följegyezte: „A térítményt, melyben lényeges az, hogy örökösöm a rendjelet halálom után köteles visszaküldeni, aláírtam, egy köszönő szó nélkül visszaküldtem”.³⁷

Legbensőbb barátjának, Tompának így számol be két hónap múlva, amikor vélhetnénk, már higgadtabb. „[...] ha nyom valamit előtted annak tudása, hogy *előre* se megkérdezve, se értesítve *nem voltam*, s hogy utólag is csak két minister

³⁰ ARANY 1889, 435–436. Arany László megjegyzése a levélhez: „Az egész levél saját keze-írása. Kelte nincs, de Arany rá jegyezte: vettem 1867 június 12. reggel 8 óraker. Ugyanezen napon már a kitüntetés a hivatalos lapban meg is jelent.” *Uo.*

³¹ A II. darab vonatkozik erre: „Ami benne fényes: / Az irodalomé; / Ami benne kényes: egyedül magamé” Variánsa a III. számú: „Fénye, ragyogása... (ha van,) / Az irodalomé; / Gyanúsítása... (a' van,) / Egymagamé!”, AJÖM VI, 140.

³² Kiemelés: KJ

³³ Levele Ercseyhez 1861-ben. „Én most követ lenni nem akarok. Nem használnék vele sem a hazának, melynek most politikai képességekre van szüksége, sem magamnak [...]. Így tehát válasszatok mást, de nehogy pártra szakadozzatok!” ERCSEY 1883, 149–150.

³⁴ ARANY 1889, 437. (Kiemelés: KJ)

³⁵ *Uo.*, 438.

³⁶ A ciklus IV. darabja. AJÖM VI, 140.

³⁷ KERESZTURY 1987, 443.

parlamentírozása, és személyesen hozzám lealázkodása után hagytam magamat annyira kapacitálni, a mennyire vagyok t. i. hogy hallgatva eltűrtem a dolgot [...] – ha mondom, mind ennek tudása nyom előtted valamit: íme, tudjad. Különben nem mentem magamat senki előtt és sehol: a hiba ott van, hogyha az *irodalomnak* kitüntetését szántak [...] mi jogon szemeltek ki éppen engem e kitüntetés bűnbakjának; [...] az én democratiám éppen abban nyilvánul, hogy *semmi* tekintetben nem alterál az a dolog: maradok a ki voltam. [...] Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem; kit évek óta önbizalmatlanság kínozt, elbizott gőgös ember vagyok; s ha családi felejthetetlen gyászom alatt görnyedezem: irígy és embergyűlölő hajlamokkal gyanúsítanak. Miért ne lehetnék egy kicsit hazaáruló is...”?³⁸ E levélben tudósít az éppen akkor elkészült néhány „*subjectiv* vers-szak”-ról, amely a *Toldi szerelme* VI. énekének elején Juliska leányáról szóló emlékezés lett. A kitüntetés körüli „mizéria” mélylélektanilag értelmezhető adaléka e hat strófa éppen ekkori megírása. Tompa e strófákat érintő soraira válaszolja semmivel sem higgadtabban nyolc (!) hónappal a kitüntetés után: „Lásd, éppen *akkor* szenvedtem ama convulsiókban, melyek eredménye *ez a költemény*, mikor jónak látták azzal a híres kereszttel vekszálni fájó lelkemet; és mégis insinuatiókat kell tűrnöm, hogy: »nem adják azt, a ki nem kéri, nem csúsz-mászt utána« stb. Képzeld ezt az állapotot! Fiam beteg, magam körömmel vájnam fel leányom sírját: s *akkor* én kereszt után járok, s örülök neki rettentően!”³⁹

Hogy Aranyt autonóm elveinek, szabadságjogainak ilyen szintű semmibevétele (miniszterré lett barátaitól) erkölcsileg mennyire megrendítette, bizonyítja az a tény, hogy *Rendjelem története* felirattal összeállított egy iratcsomót. Ebből közölte fia először a fent idézett leveleket. Hogy mennyire nem hegedő seb volt ez, jelzi, hogy a Wenckheimnek írott levele másolatának hátlapjára, hat (!) évvel később is még fontosnak tartja följegyezni: „E levélnek eredménye az volt, hogy b. Wenckheim akkori belügyminiszter, amint már Eötvös is többször, személyesen jött hozzám elmondani, mennyire kompromittálnám őket, új minisztereket, magát a kiegészítést stb., mennyire sértem a felséget, ha visszautasító szándékomnál megmaradok”. Feljegyzésében folytatja „– Én tartottam magamat, míg lehetett, de végre belátván, hogy nagy *demonstrationalis* látszat nélkül (mitől mindig írtóztam) a visszautasítás meg nem történhetik, beleegyeztem [...] de kikötöm, hogy én sem hálálkodni audientiára nem megyek, mint az etiquette követeli ily esetben, sem a keresztet soha fel nem teszem. Mind a kettőt megtartottam”.⁴⁰ Sógora írta: „S alig volt valaha rendjel, mely a megtiszteltnek halála után, oly érintetlenül jut vissza eredeti helyére, mint az övé.”⁴¹ Arany így folytatja: [...] Hanem azért én nem tudom micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes

³⁸ Levele Tompához, 1867. augusztus 6. ARANY 1889, 278–279.

³⁹ Levele Tompához, 1868. február 28. ARANY 1889, 294.

⁴⁰ Idézi töredékesen VOINOVICH 1938, 195–196; KERESZTURY 1987, 442–443.

⁴¹ ERCSEY 1883, 174.

ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki.) Ez a görög *nemezis*. Nem a vétség, hanem a vétség *látszata*, vagy pusztá *föltevése* elég porba rántani azt, kit a sokaság valami mód kitüntetett.⁴² Ehhez köthető több rögtönzés, példaként a VII. *Régi dal*, *új szöveg* címet kapott darabot idézem (a többi megnevezett más, kisebb kitüntetést kapott): „Székács, Arany, Szilassy / S hazánk több ily pimaszi / Keresztekért akarnak / Sírt ásni a magyarnak!” És ez a keserű megrendültség még 1877 „áldott nyarán”, az *Őszikék* írásakor is elemi erővel elevenedik föl: az *Epilógus* tizenöt strófájából legalább három a rendjel-krízis „kiírása” (hetedik–kilencedik versszak).⁴³

Azt jegyezte föl – mint már idéztem – Wenckheim levelére, hogy a tértívenyt visszaküldte, s hozzátette még: „a többi maradt.” Mi maradt? Nyilvánvalóan a rendjel, és a nevetés álarcába, humorba nem mindig burkolható lesújtott közérzet. Az a tragikum, hogy közeli emberei sem értették meg morális drámáját. Mert miért is küzdött ennyire a rendjel ellen? Megfogalmazta levelében: „benső önállása” sérült e kényszerrel, életét „önmagával meghasonlásba” ejtette a be nem avatottak (gyakorlatilag az egész nemzet) számára elvei feladását sugalló protokolláris akció, a kiegyezés kalpagjára (tudta nélkül) tűzött „boglár” felhasználása a politikai legitimáció, a népszerűség érdekében. S az Aranynak okozott egzisztenciális–erkölcsi válság mélységét érzékeltetendő kell kitérnem néhány névre és évszámra, hogy angol praktikizmussal (mint Eötvös fogalmazott) is értsük ennek az emberi drámának lényegét. 1848-ban Szent István-rendet kapott az októberben főparancsnokká kinevezett és a magyar forradalom leverésével megbízott Alfred Windischgraetz herceg. 1849-ben a rend új nagymestere, I. Ferenc József többek között a világsi győzőt, az orosz tábornokot, Fjodor Rüdiger grófot, aki előtt a fegyverletétel történt, ékesíti a nagykeresztel és a gyémántcsillaggal, más orosz tábornokok, továbbá a cári család néhány tagja társaságában.⁴⁴ 1850-ben Haynau Gyula, azaz Julius Jacob von Haynau báró érdemli ki a csillagot, az eddig kimaradt vezénylő orosz tábornokokkal. 1851-ben gróf Josef Radetzky tábornagy, az itáliai osztrák hadsereg főparancsnoka (az itáliai 48-as forradalom leverése Haynauhoz és hozzá kötődik) lesz a rend tagja két orosz nagyherceggel. 1852-ben az a Felix Schwarzenberg herceg (1848 végén osztrák miniszterelnökké kinevezve) az egyik nagykeresztel díjazott, akinek személyéhez fűződik az a történet, mely szerint a szabadságharc leverésekor „világias cinizmussal nevetett a kíméletet javaslók szemébe: „Igen, igen, az nagyon jó lesz, de előbb kicsit akasztgatunk.”⁴⁵ Ugyanez évben kapja meg a legmagasabb fokozatot a vértanú gróf Vécsey Károly egyik családtagja. Az aradi mártír gróf

⁴² KERESZTURY 1887, 443.

⁴³ A vonatkozó, miniszterekkel váltott levelezés ismeretében a három strófa „prológusának” tekinthetjük esetleg a negyediket és hatodikot is.

⁴⁴ Az orosz fővezér, gróf I. F. Paszkevics-Erivanszkij, Varsó hercege csak azért nem szerepel a kitüntetettek között, mert ő már 1844-ben megkapta a rend nagykeresztjét.

⁴⁵ *Magyarország története*, főszerk. MOLNÁR Erik, Bp., Gondolat, 1967, II, 9. A rend felsorolt tagjainak nemesi rangját szándékosan jeleztem. Arany báró Wenckheimnek írott levelében ugyanis – burkoltan – mint „a nép fia” hangsúlyozza ezt a „contrast”-ot is.

császári kamarás apjának is szerepe volt fia ítéletében.⁴⁶ A kitüntetések a hivatalos közlönyben megjelenvén, a kitüntetettek ismertté lettek.

Tehát Windischgraetz, Schwarzenberg, Radetzky, Rüdiger, Haynau. Arany János a '40-es évekből jött, annak folytatható szellemiségét mentette tovább, „a nemzeti önfenntartás ösztönét” és ethoszát.⁴⁷ Hazája idegen fegyverek által bukott, legjobb barátja idegen fegyver által veszett a harcmezőn. Ő fordította mementóul és felszólításképp 1852-ben Thomas Moore *Forget not the field* című versét, „Eszünkbe jusson, hol veszett el / Hősünk utója, legjava” kezdettel. Ő deklarálta 1850-ben: „Élni fog nyelvében, élni művészettel, / Még soká e nemzet!” S ezért saját eszközeivel, küzdve a körülményekkel, mindent el is végzett, noha soha nem érezte magát „mandátumos költőnek”. – Elvárható-e, erkölcsileg megengedhető-e, miniszterbarátai bármilyen fennkölt érvelésével,⁴⁸ hogy annak a rendnek a tagja legyen, melynek nagymestere 1848 decemberétől az 1867-ben is regnáló – a szabadságharcot kíméletlenül eltipró és megtorló – I. Ferenc József, és amelyeknek tagjai az előbb megnevezettek. Hogy a Szent István rend keretében az ő virtuális rendtársuk legyen?!⁴⁹

Arany válasza, természetesen: nem. De ez a dráma tipikusan XIX. század végi, középszerű. *Széptani jegyzeteiben* írja Arany: „A *tragikum* ama nemes küzdelmet mutatja, mikor az egyén, az egyes ember feltámad mintegy a világrend, a dolgok természetes folyása ellen; nagyszerűen küzd egy darabig, de nem változtathatván meg a világ folyását, nem akaszthatván meg (mint Hamlet mondja) a világ kerekét, utoljára elbukik, s míg bukásában szánjuk, nagyságában gyönyörködünk.”⁵⁰ Arany visszautasít, kísérli „megakasztani a világ kerekét”, azaz visszavonadni kitüntetését, küzdelme erkölcsi integritása megőrzéséért nagyszabású, tragikai a „fennálló renddel” való szembenállása. (Emlékezzünk, Eötvösnek írott levelében bármilyen következményt vállal, amit visszautasítása váltana ki.) De nemcsak elbukik „nem változtathatván meg a világrendet”, hanem hallgatnia is kell. „Nem a vétség, hanem a vétség *látszata*, vagy pusztá *föltevése* elég porba rántani” – határozta meg jelenlegi helyzetét szabatosan a jelenében hallgatásra kényszerülő Arany a már idézett, a jövőnek szánt „üzenetében”, a rendjeléről szóló, a valós tényeket rögzítő összefoglalójában. Erkölcsi krízisének tragikus hőse ugyan, de tragikus története a

⁴⁶ „Grünne gróf, Ferenc József főhadsegéde halálos ellensége volt Vécseynek, és örült, hogy bosszút állhat. Vécsey apja is írt a hadbírósnak, követelte, hogy az elítélteket fosszák meg kamarási méltóságuktól. Az aradi vértanúk közül egyedül Vécsey volt császári királyi kamarás, tehát az apa is fia ellen tüzelte a hadbírókat levelével. Ezek miatt az áskálódások miatt akasztották fel Vécseyt utolsónak, hogy büntetését társai kivégzésének végignézésével is súlyosbítsák.” *Az aradi vértanúk*, összegyűjt., gond., bev., jegyz. KATONA Tamás, Bp. Szépirodalmi, 1979, 37.

⁴⁷ NÉMETH G. Béla, *i.m.*, 90.

⁴⁸ Lásd az idézett levelek indoklásait: a művészetet tünteti ki az uralkodó az ő személyében, az Akadémiát, ne legyen diszharmonikus hang a király és nemzete közt végre létrejött harmóniában, ne sértsen politikai érdeket stb.

⁴⁹ A megnevezettek már nem élnek 1867-ben. A jelentősebbek közül – természetesen I. Ferenc Józsefen kívül – csak Sándor cár él, a szabadságharc idején trónörökös, ő még 1839-ben lett a rend tagja.

⁵⁰ ARANY 1962, 541.

színpalak mögött zajlik, így a közönség együttérzése és a katarzis elmarad. Ugyan eleinte hazaárulónak, '48 öröksége megtagadójának bélyegzik, de belső, „erkölcsi” emigrációja, hallgatása túl mély, túl hosszú és túl komor, s ez lehetetlenné teszi a koncentráltabb támadásokat. Önként „írja ki” magát kilépésével a mindennapok diskurzusából.

Így lesz Aranyból, a tragikus hősből – kívülről nézve – középszerű figura, politikailag, erkölcsileg. Olyan valaki, akiről Móricz (feltehetően a publikált források ismerete nélkül) halála után ötven évvel leírhatta, hogy „Nem volt hős. Nem adta át magát semminek. [...] nem volt ideálok harcosa egy pillanatig sem [...] Úgy érezte, jobb neki Pesten élni elbújva, magában. Deák Ferenc távoli jóakarátát érezve [...] s a kormány békéjét és kedvezését élvezve. [...] Nem mert nagyot cselekedni, csak ügyes dolgot csinált. [...] Szegény Arany, a legbátrabb ember tudott volna lenni, ha mert volna, de nem mert.”⁵¹ Kosztolányi Dezső már két hónap múlva, 1932-ben igazságot szolgáltatott, Móricz cikkével vitázva. Csak a kitüntetéssel is összefüggésbe hozható részletekből idézek: „Először is tagadom, hogy ő [...] – bármily okból – irányt változtatott vagy köpönyeget fordított volna. [...] hű maradt ahhoz a parasztsághoz, melyből lelkezett. Az, hogy a rendiség virágzásakor nagy költeményének, a „Toldi”-nak hőségé egy „parasztfiút” tett, szememben nem alkalmazkodás, hanem dac és helytállás. A „szegény jobbágy” nem kétségbeesett jajkiáltás-e az eltiprottak melléből s a „Fülemüle” nem közéleti bíráló-e a pártos, megvesztegethető bíróságról? Vagy olyannyira ügyes-e, pipiskedő-e [Móricz szavai]⁵² *A nagyidai cigányok*, ez az apokaliptikus vallomás, mely még vérző sebet hasít föl, ez a vakmerő leleplezés, mely mindenkit meghökkentett, ez a hisztérikus, kétségbeesett kacaj egy koporsó mellett, a legdrágább halott koporsója mellett? És behódolás-e a hatalomnak, hogy [...] 1867-ben egyenesen visszautasította a neki följánlott Szent István rendet és „Csillaghulláskor” című versfüzérében kifigurázza a legmagasabb kitüntetést, de egy költeményében, melyet csak kéziratban őriznek, még alaposabban, scatologikusabban mondja meg a róla való véleményét?⁵³ [...] Nem, ő nem adta be a derekát. Kortesnek ugyan nem volt kortes, elvakult pártember sem volt, de mindig egy költő szabadságával és őszinteségével szólt.” Kosztolányi előbbiekben

⁵¹ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága*, NYUGAT, 1931, december 16, 619–620. KOSZTOLÁNYI Dezső válasza: *Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak*, NYUGAT, 1932, február 16, 124–125.

⁵² „Elpipiskedett az üstfoltozott cigányokon és csak egy-egy csípős sorban véljük felismerni a modellt”. MÓRICZ, *i. m.*, 620.

⁵³ Ez utóbbi, a „mosdatlan szájú” variáns: „Hasfájásban szenvedek; / Érdemrendet küldenek; / Hej, ha egy jót sz...hatnám / Száz ily rendért nem adnám.” KERESZTURY 1987, 440. A kritikai kiadás csonkán közli, első két sorát kihagyva, nehogy az eufemizált, egy szavában hamisított szó az előzmények alapján behelyettesíthető legyen az eredeti 'scatologikus' szóval. VOINOVICH változata: XI. „Ha én egy jót alhatnám – / Száz keresztért nem adnám.” AJÖM VI, 141. E megcsonkítás ellenére valószínűsíthető, hogy Kosztolányi éppen Voinovich jóvoltából tekinthette meg az eredeti szöveget. Készülőben lévő Arany monográfiájához ugyanis nála voltak a kéziratok. Mivel a két szöveg utolsó sora eltér egymástól, lehet, hogy nem is Voinovichtól származó „retusálásról”, hanem szövegváltozatról van szó. Ez esetben ő a scatologikus variánst teljesen kihagyta a kritikai kiadásból.

idézett kommentárja a kis versciklushoz – „versfüzérében kifigurázza a kitüntetést” – figyelmeztet a műfaj-választás metakommunikatív jelentésére (és jelentőségére). A majestast, sublimitást reprezentáló óda emelkedettségét igénylő eseményt (koronázási ünnepség és az ez alkalomból adományozott rendjel) Arany éppen ellentétes módon fejezi ki, „lefelé transzponál”, a műfaji hierarchia legalján elhelyezkedő alkalmi rögtönzések választásával degradálja a témát, „komolyan komolytalan verssziporkákban”.⁵⁴ Még ezek közül is a legjelentéktelenebb műfajváltozatokat választja, szándékoltan pongyola verseléssel és nyelvi/nyelvtani megformáltsággal él, az alantast, alpárit sem kikerülő fordulatokkal, szókinccsel, párhuzamokkal parodizálja az eseményt.⁵⁵ Így nemcsak az eddig kiemelt aranyi humor és önirónia darabjai e kis rögtönzések, hanem dupla kódolással az aranyi értelemben vett szatíráé is: a világ „bohóságait”, visszas jelenségeit és figuráit a „szatirikus csúffá teszi [...], hogy térjenek eszökre.”⁵⁶

Kosztolányi szavainál jobban aligha lehet befejezni ennek a közéleti eseménynek és magándrámának a történetét. Így magához Aranyhoz folyamodom, kis ciklusa IX. bravúrdarabját idézve zárlatként, amelyben a rendjelnek nem attribútumait (csillag, kereszt), hanem elnevezései egyikét – lovagkereszt – teszi meg műremek ironikus önportréja vázává, hogy virtuózan egy örök, emblematikus figurával azonosulva és egy briliáns paradoxonnal érzékeltesse helyzetét, tegye (aranyi értelemben vett) humor forrásává önmagát.

A SZOMORÚ KINÉZÉSŰ LOVAG

„A hiúság gőzi bánt-e?
Hogyne, arra van nagy ok:
Pegazusom Rozinante,
Magam Don Quixote vagyok.”

P. S. Főntmaradt egy anekdota, amely szerint egy főrend Andrassy Gyula miniszterelnökkel beszélve nehezményezte az Aranynak adományozott rendjelet, mondván, hogy ez a rendjel eddig csak igen magasrangúaknak járt ki. Mire Andrassy ezt felelte: „– Meg tudná mondani Excellenciád, ki volt Raffaello korában a külügyminiszter?”⁵⁷

Tényleg, ki is volt a külügyminiszter?

⁵⁴ Az idézőjelbe tett kifejezés: BARTA János, *A líra peremén – Arany János apróműfaja* = Uő., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 158.

⁵⁵ Ez minden darabra jellemző, példaként most a még nem említett VIII. *Hiúságom* címűre (is) utalok, melynek már mottója is a kicsinyítés, lefelé stilizálás példája. A szövegből: „Minek nekem a rendjelek? / Szamárháton bársony nyereg? [...] Minek nekem az a kereszt / Disznóorra arany perec? [...]” AJÖM VI, 141.

⁵⁶ ARANY 1962, 243.

⁵⁷ ROLLA Margit, *Arany estéje*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1944, 81.